

Աշխարհագրություն

УДК 551.58

ՀՀ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ԱՊՐԵԼԱԿԵՐՊԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՈՒՄԸ

Մ. Գ. ՄԱՆԱՍՅԱՆ*, Գ. Փ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԵՊՀ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոն, Հայաստան

Բանալի բառեր. տարաբնակեցում, բնակչության ապրելակերպ, կենսագործունեության փուլ, կյանքի որակ, միգրացիա:

Ներածություն: Աշխարհագրական հետազոտությունների ժամանակակից փուլին բնորոշ է մարդակենտրոն բնույթը: Բնակչության կենսապայմանների, կյանքի որակի, ապրելակերպի գնահատումը, տարածքային տարբերությունների և առանձնահատկությունների բացահայտումը կարևոր տեսական և գործնական նշանակություն են ստանում:

Յուրաքանչյուր պետության կողմից իրականացվող սոցիալական քաղաքականության հիմնական խնդիրը բնակչության կյանքի որակի բարձրացումը և ապրելակերպի բարելավումն է: Այդ քաղաքականությունն ավելի արդյունավետ կլինի, եթե հաշվի առնվեն այն բոլոր գործոնները, որոնք պայմանավորում են բնակչության ապրելակերպը, նրա տարածքային տարբերությունները, կենսագործունեության ռեզիդուալ մոդելների ձևավորումը: Բնակչության ապրելակերպի աշխարհագրական տարբերությունների վրա ազդող գործոնները բազմաթիվ են՝ բնական, սոցիալական, տնտեսական, պատմական, քաղաքական, ազգային-կրոնական, էկոլոգիական:

Որոշ հեղինակներ առաջնահերթ են համարում գերիշխող ենթակարգությունը և արժեքային համակարգը [1], մյուսներն՝ տարաբնակեցման համակարգում բնակավայրերի ունեցած տեղի, դիրքի գործոնը [2]:

Սոցիալ-աշխարհագրական հետազոտություններում կարևոր է բնակչության ապրելակերպը (ԲԱ) բնութագրող երեք կողմերի՝ արժեքային համակարգի, գործունեության և կյանքի պայմանների տարածական տարբերությունների պարզումը, դրանց հետագա համադրումով, ԲԱ-ի ամբողջական երևույթի ընդհանրական պատկերը ստանալու համար: ԲԱ հասկացությունը առավել հակիրճ կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝ *կյանքի պայմաններ-գործունեության սուբյեկտի բնութագիր-գիտակցություն-գործունեություն* [3]: Այսինքն՝ ԲԱ հասկացության հիմքում ընկած է մարդկանց գործունեությունը, իսկ մարդկային գործողությունները ղեկավարում է գիտակցությունը, որը, սուբյեկտի մոտ հիմնվելով որոշակի արժեքային համակարգի վրա՝ պայմանավորում է տեղեկատվության յուրովի ընկալումը, գնահատումը և որոշումների ընդունումը: Կյանքի պայմանները բազմազան են՝ սկսած բնական պայմաններից մինչև սոցիալ-հոգեբանական և վարչաքաղաքական պայմանները:

Ասվածից պարզ է դառնում, որ բնակչության ապրելակերպի տարածքային տարբերակման և ռեզիդուալ տիպերի ձևավորման վրա ազդող գործոններից առավել ինտեգրալ բնույթ ունի տարաբնակեցումը, քանի որ բնակավայրերը և ենթակառուցվածքներն այն միջավայրն են, որտեղ ընթանում է մարդկանց կենսագործունեությունը, նրա երեք հիմնական բաղադրիչները՝ աշխատանքը, կենցաղը և հանգիստը:

* E-mail: mman@rambler.ru

Տարաբնակեցման և բնակչության ապրելակերպի կապը փոխադարձ է: Այսպես, տարաբնակեցման համակարգաստեղծ գործընթացների, նրա ենթակարգային կառուցվածքային մակարդակների ձևավորման վրա այլ գործոնների հետ մեկտեղ ազդում են մարդկանց կենսագործունեության տարածաժամանակային ռիթմերը [4]: “Ապրելակերպի տարածական տարբերակումը հանդես է գալիս որպես մի շարք սոցիալ-տնտեսական գործընթացների ցուցիչ, և առանց դրանք հասկանալու չեն կարող լուծվել տեղական ինքնակառավարման մի շարք հարցեր, այդ թվում՝ տարաբնակեցման տարածաշրջանային համակարգերի կատարելագործման հարցերը” [2]: Քանի որ բնակչության ապրելակերպի ազդեցությունը տարաբնակեցման վրա բավականաչափ ուսումնասիրված է [2–5], հորվածում առավել հանգամանորեն վերլուծվում են ԲԱ-ի վրա տարաբնակեցման ազդեցության հիմնական ուղղություններն ու ձևերը:

Տարաբնակեցումն ազդում է ապրելակերպի վրա՝ ստեղծելով կենսագործունեության համար որոշակի պայմաններ, որոնք լավագույն են համարվում այն ժամանակ, երբ մարդը հնարավորություն է ունենում ժամանակի ավելի փոքր ծախսումներով բավարարել ավելի շատ պահանջումներ, օգտվել ավելի շատ ծառայություններից, որն էլ հնարավոր է միայն տարաբնակեցման համակարգի, արտադրության և սպասարկման տարածքային համալիրների խելամիտ համադրման միջոցով [6]: ՀՀ-ում տարաբնակեցման համակարգի (ՏՀ) յուրաքանչյուր մակարդակում գտնվող բնակավայրում կան համապատասխան պայմաններ՝ տնտեսական հիմք, ծառայությունների ծավալ և տեսականի կենսագործունեության որոշակի ժամանակային ցիկլի (օրական, շաբաթական, սեզոնային, տարեկան և այլն) իրականացման համար: Ինչքան ավելի բարձր մակարդակում է գտնվում բնակավայրը ՏՀ-ում (մայրաքաղաք, մարզկենտրոն), այնքան ավելի բազմազան ծառայություններով կարող է ապահովել մարդկանց պահանջումները և ավելի մեծ տարածքի բնակչության համար կատարել սպասարկման գործառնություններ:

Բնակչության ապրելակերպի տարածքային տարբերությունները պայմանավորված են ոչ միայն բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքով, մեծությամբ, գործառնություններով, հատակագծային կառուցվածքով, այլև բնակավայրերի խտությամբ և տարաբնակեցման ձևերով: ՏՀ-ի ենթակարգային տարբեր մակարդակներում տարբեր պայմաններ են ստեղծվում բնակչության կենսագործունեության իրականացման համար: Խմբային տարաբնակեցման ձևերում, (որտեղ բնակավայրերը իրար մոտ են տեղադրված) բնակչության ապրելակերպը զգալիորեն տարբերվում է ցրված կամ գծային տարաբնակեցման ձևերում գտնվող բնակավայրերի բնակչության ապրելակերպից, որտեղ բնակավայրերի տեղաբաշխվածությունն այլ է:

Ապրելակերպի տարածքային տարբերակումը պայմանավորող կարևորագույն գործոններից է տարաբնակեցման տիպը (գյուղական և քաղաքային): Գյուղական ապրելակերպին բնորոշ է զբաղվածությունը գործունեության գյուղատնտեսական բնագավառում, աշխատանքի և հանգստի ձևերի միատարրությունը և հետևաբար աշխատանքի ոլորտների ու սպասարկման հիմնարկների ընտրության փոքր հնարավորությունը, աշխատանքային և սոցիալական փոքր շարժունակությունը, փոխարենը՝ մեծ սպառողական շարժունակությունը, որը հակադարձ համեմատական է բնակավայրի չափերի: Գյուղական ապրելակերպին բնորոշ են նաև առավել մեծ պահպանողականությունը, հասարակության կողմից մարդկանց վարքի առավել հսկողությունը, կապվածությունը հողին, աշխատանքին և սեփական տանը, ազգակցական և հարևանային սերտ կապերը, ավանդականությունը, կյանքի ռիթմի փոքր լարվածությունը, ի տարբերություն քաղաքի շփման սովորական ձևերը, աշխատանքի ծանր լինելը և կախվածությունը բնության փոփոխից և ռիթմերից:

Քաղաքային ապրելակերպին բնորոշ են զբաղվածությունն արդյունաբերության մեջ և սպասարկման ոլորտում՝ ձևավորված սոցիալ-մասնագիտական կառուցվածքով, հիմնականում բազմաբնակարան շենքերում ապրելը, աշխատանքի վայրի և բնակարանի միջև հեռավորության մեծացումը, հարաբերականորեն բարձր տարածական, մասնագիտական և սոցիալական շարժունակությունը, աշխատանքի և հանգստի ձևերի բազմազանությունը, գործարար կապերի գերակայությունը, ավանդույթների դերի համեմատական նվազումը վարքի կարգավորման գործում, մարդկային հարաբերությունների բազմազանությունը, վարքի նոր մոդելների ձևավորումն ու նորամուծությունների, տեղեկատվության ընդունումն ու դրանց հետագա տարածումը Հեգելստրանդի տարածական դիֆուզիայի

մեխանիզմով [7]: Այն տեղի է ունենում երկու ուղղությամբ՝ կենտրոնախույս և կենտրոնաձիգ: Առաջին դեպքում նորամուծությունը, հասնելով տվյալ բնակավայր և այնտեղ գտնելով համապատասխան միջավայր՝ կայանում է, իսկ չգտնելով այդ միջավայրը՝ նպաստում է երկրորդ ուղղության զարգացմանը: Այսինքն՝ սկսվում է բնակչության հոսք դեպի նորամուծության կենտրոն՝ մշտական կամ ճոճանակային միգրացիայի տեսքով: Ճոճանակային միգրացիան պայմաններ է ստեղծում նաև մասնագիտության, զբաղմունքի լայն ընտրության համար, նպաստում գյուղական բնակչության քաղաքային կյանքին, ապրելակերպին, հոգեբանությանը, մշակույթին շփմանը [8]:

Քաղաքային առավել զրավիչ ապրելակերպը ձգում է գյուղաբնակներին՝ առաջացնելով միգրացիա, փոխելով ժողովրդագրական իրավիճակը, բնակավայրերի միջև տարաբնակեցման բնույթը՝ առաջացնելով նաև վարքի մարզինալ ձևեր: Ի տարբերություն քաղաքային և գյուղական կայուն ապրելակերպի, մարզինալ վարքի կրողները տարբերվում են իրենց ապրելակերպի որոշ տարրերի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքով, նրանց բնորոշ է հոգեբանական հարմարավետությունը, քանի դեռ չեն հարմարվել այն միջավայրին, որտեղ հայտնվել են և չեն յուրացրել տվյալ սոցիալական միջավայրին բնորոշ վարքի ձևերը:

Ժողովրդագրական վարքը, հանդիսանալով ապրելակերպի բազմաթիվ բաղադրիչներից մեկը, միաժամանակ պայմանավորում է նրա տարածական տարբերակումը: Կյանքի տարբեր փուլերով պայմանավորված՝ պատանեկություն, երիտասարդություն, հասուն շրջան և ծերություն, ընդլայնվում կամ փոքրանում է մարդու գործունեության տարածքը, փոխվում նրա սոցիալ-մասնագիտական շարժունակությունը, պահանջունքների կառուցվածքը, քանակը և ծավալը: Առաջին և վերջին փուլերում դրանք փոքր են և տարածականորեն տեղայնացված են, որպես կանոն, մեկ բնակավայրի սահմաններում [4]: Մինչդեռ աշխատունակ բնակչության շրջանում մեծ են թե՛ նրանց շարժունակությունը, թե՛ գործունեության տարածքը, թե՛ սոցիալական կապերի ինտենսիվությունը: Նրանց կյանքի ռիթմերն ավելի ակտիվ են, և բնորոշ է գործառույթային բազմազանությունը: Բացի այդ, տարեցներն ավելի ավանդապահ են, իսկ երիտասարդներն՝ առավել արագ են յուրացնում վարքի նոր մոդելներն և վերարտադրում դրանք:

Ինչ վերաբերում է միգրացիոն վարքին, ապա ՀՀ բնակչության ապրելակերպի տարածական տարբերակման վրա ազդում են արտաքին միգրացիայի ձևերից իմիգրացիան և ռեմիգրացիան, իսկ ներքին միգրացիայի ձևերից՝ քաղաքից գյուղ և գյուղից քաղաք միգրացիան: Վերջին երկու տասնամյակներին բազմաթիվ քաղաքային և գյուղական համայնքներում միգրացիան դարձել է բնակչության ապրելակերպի գլխավոր բաղադրիչներից մեկը, ձևավորվել է այսպես կոչված միգրացիոն ապրելակերպ, երբ տարվա ընթացքում բնակիչն առնվազն երկու անգամ փոխում է բնակչության վայրը: Այդ պատճառով փոխվել է սոցիալ-ժողովրդագրական կազմը՝ նվազել է աշխատունակ բնակչության բաժինը, ծնելիությունը, մեծացել է թոշակառուների բաժինը՝ կա բնակչության “ծերացման” միտում:

Ապրելակերպի տարածքային տարբերակման վրա մեծապես ազդում է բնակավայրի հեռավորությունը առավել բարձր կարգի կենտրոններից: Գյուղական բնակավայրի մարդաշատությունը և տնտեսական տիպն ավելի քիչ ազդեցություն ունեն ապրելակերպի տարածական տարբերակման վրա, քան մայրաքաղաքի և մարզկենտրոնի մատչելիությունը [2]: Կարևոր են նաև ՏՀ-ում բնակավայրի ունեցած տեղը, տրանսպորտային պայմանները, մարզկենտրոնների սոցիալ-տնտեսական ներուժը, բազմազան ծառայություններով ապահովվածության աստիճանը:

Բնակչության կենսագործունեության արդյունավետ տարածաժամանակային կազմակերպումը երբեմն պահանջում է հին տարաբնակեցման փոփոխություն, նրա համապատասխանեցումը ժամանակակից կենսագործունեության ձևերին և ռիթմերին: ՀՀ-ում հարցի նման լուծման ուղիներից են սոցիալ-տնտեսական փոքր ներուժ ունեցող կենտրոնների (մարզկենտրոնների) խոշորացումը, բնակավայրերի ներդաշնակ և համամասնական զարգացումը, մանր բնակավայրերի խոշորացումը, միջբնակավայրային կապերի զարգացումը, տարաբնակեցման համակարգային կազմակերպումը [4]:

Ապրելակերպի տարածքային տարբերակման և տիպաբանության գլխավոր չափանիշներ են հանդիսանում ոչ թե մարդկանց պատկանելությունը այս կամ այն ֆորմալ խմբին, որը շատ դեպքերում առանձնացված է ըստ սոցիալական կարգավիճակի, այլ նրանց կենսագործունեության տարբերությունները [8]: Այդ մասին է վկայում նաև այն

հանգամանքը, որ հայ հասարակության մեջ սոցիալական շերտավորման պատկերի վրա հիմնվելով հնարավոր չէ տալ ապրելակերպի տարածքային տարբերակման իրական պատկերը, որովհետև ելնելով սոցիալական վերլուծության արդյունքներից, կարող ենք պնդել, որ նյութական բարեկեցության հատկապես միջին և ցածր մակարդակ ունեցողների կենսագործունեության ձևերի մեջ էական որակական տարբերություններ չկան: Վիճակագրական տվյալների հիման վրա արված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մարզերի միջև կյանքի պայմանների, բնակչության կյանքի որակի տարբերությունները մեծ չեն: Հիմնվելով համայնքային մակարդակում իրականացված սոցիալական արդյունքների վրա՝ Շիրակի մարզում զգալի են կենսագործունեության ձևերի տարբերությունները, պայմանավորված բնակավայրերի գործառույթային-ենթակարգային տիպով, մարզկենտրոնից ունեցած հեռավորությամբ, կյանքի պայմաններով:

Բնակավայրի յուրաքանչյուր տիպ կատարում է իրեն հատուկ տնտեսական, սոցիալական, մշակութային գործառույթներ, ինչն էլ պայմանավորում է տվյալ բնակավայրի բնակչության արժեքային կողմնորոշումների, պահանջմունքների և դրանց բավարարման ուղիների ամբողջությունը, այսինքն վարքի որոշակի մոդելների ամբողջությունը, որը տարբերվում է այլ տիպի, կյանքի այլ պայմաններ ունեցող և այլ գործառույթներ կատարող համայնքներում ձևավորված վարքի ձևերի ամբողջությունից՝ ապրելակերպից: Ներկայիս անցումային փուլում փոքր քաղաքներն ավելի հաճախ ձեռք են բերել գյուղական դիմագիծ, որոնց բնակչության վարքի ձևերն ավելի մոտ են գյուղական տիպին: Անհամասեռ է նաև գյուղական բնակչության ապրելակերպը՝ պայմանավորված մարդաշատությամբ, մասնագիտացման բնույթով և մարզկենտրոնից ունեցած հեռավորությամբ: Գյուղական համայնքների խմբավորման համար կարևոր են նաև մարդկանց ՕԿՑ իրականացման պայմաններն և փաստացի վիճակը:

Հաշվի առնելով վերը նշված հանգամանքները, Շիրակի մարզում առանձնացվել են ապրելակերպի հետևյալ տիպերը՝ քաղաքային և գյուղական, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են մի շարք ենթատիպերի, քանի որ ինչպես ցույց տվեցին վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը և մի շարք համայնքներում կատարված սոցիոլոգիական հետազոտությունները, թե՛ քաղաքային, թե՛ գյուղական համայնքների ապրելակերպն անհամասեռ է: Այսպես, Գյումրիի բնակչության թվի զգալի կշռով, իր սոցիալ-տնտեսական, մշակութային մեծ ներուժով առանձնանում է մարզի մյուս քաղաքներից, հետևաբար ներառվել է խոշոր քաղաքային տիպի մեջ: Արթիկ քաղաքը բնակչության համեմատաբար ավելի մեծ կշռով, բնակչության զբաղվածության կառուցվածքով, սպասարկման առավել զարգացած ցանցով առանձնանում է Մարալիկից, հետևաբար այն ներառվել է փոքր քաղաքային ենթատիպի մեջ: Քաղաքային տիպի երրորդ՝ գյուղաքաղաքային ենթատիպը միավորում է Մարալիկ քաղաքը (6,2 հազ. մարդ) և հանրապետության ամենախոշոր գյուղական համայնքը՝ Ախուրյանը (9,7 հազ. մարդ): Այս ենթատիպին բնորոշ է քաղաքային և գյուղական ապրելակերպի (կենսաձևերի, կյանքի ոճերի) գույակցումը:

Գյուղական տիպի մեջ մտնում են մերձքաղաքային, գյուղական- ոչ գյուղատնտեսական, տիպիկ գյուղական խոշոր (ՕԿՑ-ը լիարժեք իրականացնող), տիպիկ գյուղական փոքր (ՕԿՑ-ը ոչ լիարժեք իրականացնող) ենթատիպերը: Ավելացնենք, որ թե՛ քաղաքային, թե՛ գյուղական ապրելակերպի տարբեր ենթատիպերին բնորոշ է ներքին անհամասեռությունը: Այսպես, մարզի հյուսիսային մի շարք գյուղեր վերաբնակեցված են Ախալքալաքի շրջանի բնակիչներով, կան գյուղեր, որտեղ ապրում են եզդիներ, որոնք առանձնանում են իրենց ավանդույթներով, սովորույթներով, ապրելակերպով: Վիճակագրական փաստական նյութերի և դաշտային սոցիոլոգիական հետազոտությունների հետևանքով Շիրակի մարզում առանձնացված բնակչության ապրելակերպի տիպերը որոշ առանձնահատկություններով հանդիպում են նաև ՀՀ այլ մարզերում:

Տարբեր տիպի բնակավայրերի բնակչության կենսագործունեության բազմազանությունը, նրանց բնորոշ և ինքնատիպ ձևերի գույակցումը, տարածության և ժամանակի մեջ փոփոխություններն առավել հրատապ են դարձնում ԲԱ-ի տարածական տարբերությունների և նրա փոփոխման օրինաչափությունների բացահայտումը, որն անհրաժեշտ է տարածականորեն տարբերակված սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն մշակման և իրականացման համար:

Գ Ր Ա Շ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. **Федулов С. В.** Образ жизни: проблемы методики географического изучения. Автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. геогр. наук. М.: Изд-во МГУ, 1988.
2. **Шаркова И.В.** Дифференциация образа жизни в системах расселения. Автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. геогр. наук. М., 1990.
3. **Алексеев А.И.** Многоликая деревня: (население и территория). М.: Мысль, 1990.
4. **Մանասյան Մ.** ՀՀ տարածական կառուցվածքի համալիրը: Եր., ԵՊՀ հրատ., 2005, 400 էջ:
5. **Возмитель А.А., Осадчая Г.И.** Образ жизни: теоретико-методологические основы анализа. М., 2009.
6. **Մանասյան Մ.** Համառոտագրական-աշխարհագրական հետազոտությունների մեթոդները: Եր., 2008, 260 էջ:
7. **Хатгет П.** География и синтез современных знаний. М., 1979.
8. **Щитова Н.А.** География образа жизни: теория и практика регионального исследования. М., 2005.

Մ. Գ. ՄԱՆԱՍՅԱՆ, Գ. Ս. ԱՐՄԻՅԱՆ

СИСТЕМА РАССЕЛЕНИЯ РА И ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ
ОБРАЗА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Րեզյումե

В статье рассматриваются основные вопросы взаимосвязи расселения и образа жизни населения РА. Образ жизни населения и являющиеся его компонентами пространственно-временные проявления жизнедеятельности играют систематизирующую роль в расселении, в значительной мере обуславливая его функционально-иерархическую структуру. Расселение рассматривается как один из факторов, обуславливающих территориальную дифференциацию образа жизни населения. На примере Ширакского марза сделана попытка выделить региональные типы образа жизни населения и определить их связь с величиной и расположением населенных пунктов, а также с функциональной структурой и местом в системе расселения.

M. G. MANASYAN, G. P. HARUTYUNYAN

SETTLEMENT SYSTEM AND SPATIAL DIFFERENTIATION
OF LIFE QUALITY IN RA

Summary

In the paper the main issues of life quality relationship and the settlement is observed. The population life style and its space-time manifestations as components have a systematizing impact on the settlement, significantly causing its functional hierarchy. In the article the settlement as one of the factors causing the territorial differentiation of population life is discussed. On the example of Shirak Marz an attempt to highlight the regional population life quality and to determine their association with the quality and location of settlements is done, as well as the functional structure and place in the settlement system.